

Історія благодійності та становлення соціальних програм Української греко-католицької церкви

В суспільній сфері Церква завжди прагнула виконати подвійне завдання: поширювати вчення Євангелія та піклуватись про корисне служіння людям. Додержуючись християнського вчення, Церква приймала відповідні рішення на Вселенських соборах та протягом тривалого часу не просто брала активну участь у справі соціальної допомоги і підтримки, а й відіграла в ній провідну роль. Християнська ідея милосердя служила основою благодійної діяльності як громадських організацій, так і приватних осіб.

Особливість ситуації в Україні полягає в тому, що після десятиліть масового атеїзму, який силовими методами впроваджувався під контролем держави, відбулось відновлення права на свободу совісті та віросповідання, вільного вибору у царині релігійної віри, поширення релігійного навчання та виховання, здійснюється відродження та розбудова структур релігійних організацій. Існує досить високий ступінь довіри до Церкви саме у соціальній сфері. Якщо готовність фінансово підтримати державні притулки для дітей висловили 44,8 %, приватні – 25,5 %, то притулки, створені Церквою, – 37,8 % опитаних. При цьому є певні регіональні особливості: населення західних районів, крім найбільшої наближеності власних життєвих позицій до релігійних приписів, демонструє вищий, порівняно з жителями інших територій, ступінь довіри до Церкви. Про це свідчить та обставина, що більшість опитаних із західних областей (53,6 %) висловили готовність робити пожертви на притулки для дітей-сиріт, створені саме Церквою, тоді як респонденти з інших регіонів віддали перевагу здебільшого державним будинкам дитини (наприклад, у Центральній Україні – 64,8 %) [1].

Роль та значення релігії в житті суспільства, і, зокрема, у питанні благодійності та меценатства значно зростає. Про це також свідчать результати досліджень, які показують, що релігійний чинник і сьогодні є одним з-посеред важливих у мотивації благодійності [2].

Спочатку добродійність в Україні існувала у формах парафіяльної та особистої, поступово переростаючи у стійкі традиції. Центром першої була місцева парафія чи монастир. Вони ставали як об'єктами, так і суб'єктами благодійної діяльності, одержуючи допомогу для забезпечення власних потреб і пожертви для підтримки убогих та тих, хто потребує піклування. Церковні братства (прототипи громадських організацій) різними способами допомагали нужденним і постійно закликали до цього своїх членів. Благодійність була одним з головних завдань їхньої діяльності.

До останньої чверті XVIII ст. взаємовідносини влади і суспільства із соціальними групами, які потребували допомоги, регулювалися майже виключно традиціями церковного милосердя та громади. Важливою рисою благодійної діяльності на початку XIX ст. став перехід від звичайної подачі милостині і традиційної системи пожертв до створення спеціальних організацій, фондів, установ та закладів, які мали на меті не тільки звичайну матеріальну підтримку маргінальних верств населення, а й включення їх до повноцінного громадського життя.

Українські науковці при розгляді історії благодійності та розвитку соціальної допомоги в Україні, використовуючи дослідження російських вчених у цій ділянці, звертають увагу лише на процеси, що проходили на тій території України, яка належала до Російської імперії, а події, що відбувались у той самий час на території України, що належала Польщі чи Австро-

Угорській імперії, фактично ігноруються. Зустрічається мало фактів, які б висвітлювали самотність та значущість цих процесів на заході України [3; 4; 5; 6]. А дослідити та проаналізувати їх важливо, оскільки вони носили яскравий національно-державницький характер, на відміну від ситуації, що склалася на території підросійської України.

При висвітленні питання історії соціальної діяльності в Західній Україні неможливо обминути ролі Греко-католицької церкви, як найбільшої та найвпливовішої організованої суспільної інституції галицьких українців.

Особливо бурхливий розвиток та систематизація такої діяльності розпочалась з другої половини XIX ст., коли після так званої “весни народів” 1848 р. Греко-католицька церква як єдина організована суспільна інституція, що носила національний характер, взяла на себе відповідальність у вирішенні проблем освіти, охорони здоров’я, підвищення громадської активності людей, створюючи альтернативу державній та римо-католицькій системі соціальної допомоги. Фактично повторилась ситуація Ірландії, де після відміни заборони діяльності Католицької церкви, монаші ордени відігравали провідну роль у недержавній, а отже в неколоніальній інфраструктурі освіти та догляду, як альтернатива державним та протестантським службам [7].

У цій статті робиться спроба дослідити роль та місце Греко-католицької церкви (ГКЦ) в історії благодійності в Галичині та у процесах формування системи соціальної допомоги в Україні з другої половини XVIII до першої половини XX ст. Окремо розглядається навчально-виховна діяльність, праця в сфері охорони здоров’я, антиалкогольна та соціально-економічна діяльність. Тема благодійності та меценатства Греко-католицької церкви у царині культури та мистецтва не розглядається з огляду на те, що їй вже присвячено багато вітчизняних наукових досліджень.

Розбудова системи українського шкільництва була однією з тих проблем, що постійно перебували у центрі уваги Греко-католицької церкви.

Щоб сприяти процесу поширення в Галичині освіти на всіх рівнях, перемишльський єпископ Іван (Снігурський) ще в 1818 р. заснував Вчительську колегію (Дяковчительський інститут). З 1842 р. по 1856 р. з ініціативи та за підтримки митрополита Михайла (Левицького) лише у Львівській архієпархії було відкрито близько тисячі початкових шкіл при парафіях [8, 71–72].

Завдяки просвітницькій праці духовенства кількість шкіл з роками збільшувалася. Люди усвідомлювали цінність освіти і вже самі дбали про заснування шкіл у своїх селах. Але якщо в одних місцевостях духовенство і селяни дбали про поширення освіти, то в інших кількість шкіл та учнів поступово зменшувалася. Значною мірою це було наслідком політики австрійського і польського урядів, поступової полонізації. Водночас, проблема була і в недосконалості та невідповідності системи шкільної освіти тодішнім умовам. Ще однією причиною занепаду шкільництва можна вважати важке матеріальне становище, особливо після 70-х – 80-х рр. XIX ст., коли селяни не могли ані утримувати вчителя, ані забезпечити належного існування школи. В результаті – багато шкіл закривалось, а навчання дітей припинялось [9, 39–41].

Духовенство активно долучалось і до створення притулків, ремісничих шкіл, гімназій, аж до закладів вищої освіти (у 1928 р. ГКЦ заснувала єдиний український навчальний заклад у Польщі – Львівську богословську академію, яка мала перерости в Український католицький університет), де б діти і молодь отримували належну освіту, професію та виховання.

Ще з 1890-х рр. ГКЦ почала ініціювати створення захоронків (дитячих садків), залучаючи до цього місцеву громаду. Перед духовенством висувалося завдання обов’язкової організації в кожній парафіяльній громаді дитячих садків, які б діяли протягом літніх місяців: “у низці проповідей потрібно пояснювати парафіянам, що коли йдеться про душу дитини,

не вільно жалувати ні труду, ні видатків” [11, 2]. Це було зумовлене тим, що батьки, зайняті польовими роботами, залишали дітей без догляду, тим самим наражаючи їх на згубний вплив вулиці. Запобігти цьому можна було лише шляхом згуртування дітей у садках під керівництвом кваліфікованих наставників [10].

3-поміж усіх українських греко-католицьких чернечих згромаджень чільне місце у справі заснування освітніх установ різного спрямування і рівня належить чину св. Василя Великого, роль якого в релігійному і національному житті українського народу високо оцінював видатний педагог О. Духнович [12, 1]. Базою для бурхливої просвітницької роботи був високий рівень освіти його членів. Чимало відомих і впливових людей того часу були вихованцями василіянських навчально-виховних закладів. Діяльність монахів-василіян перевищувала результатами подібну діяльність римо-католиків. Тому урядовці по менших містах, засновуючи нові гімназії чи школи, прагнули віддати їх під опіку василіянам [9, 48].

Одним із найперших осередків просвітницької діяльності отців-василіян був Бучач. Ще в 1754 р. у бучацькому монастирі заснували гімназію та інститут для убогих учнів, що діяли до 1892/93 шкільного року [13, 6–7]. Уряд Австро-Угорщини намагався зменшити вплив монахів на молодь, тому в 1784 р. гімназію закрили. В 1804 р. її знову відкрили, але вже як приватний заклад. Бучацькі школи користувались великим успіхом серед молоді й інших віровизнань. Сюди приїжджали вчитися зі Львова, Белза, Перемишля, Сянока, Волині, Поділля і навіть Наддніпрянщини. Про популярність цих шкіл свідчить і кількість учнів, яка в окремі роки сягала 800 і навіть 1000 осіб [13, 7].

Сестри чину св. Василя Великого в монастирях на території, що після 1795 р. перейшла до Російської імперії, продовжували свою виховну діяльність до 1843 р., коли слідом за забороною та ліквідацією Греко-католицької церкви були закриті і всі навчально-виховні заклади, що перебували під її опікою. Ці школи-інтернати підлягали передачі Віленському університету та міністерству освіти [14, 86–91].

У 1822 р. сестри-василіянки відкрили при монастирі в с. Словіта на Львівщині чотирикласну школу, що давала право вступу до середніх шкіл. Згодом (1881 р.), згідно з розпорядженням митрополита Йосифа (Сембратовича) її перевели до Львова. Сліди виховної праці василіянок у Словіті віднаходимо у 1907 р., коли тут почав діяти інтернат з підготовчими курсами, після яких дівчата (щороку – близько 25) поступали в гімназії, учительські семінарії чи професійні (фахові) школи. Хоч перебування тут і не було для більшості безкоштовним (батьки забезпечували проживання та навчання дівчат), але важливий сам факт, що церква взяла на себе турботи по її організації, оскільки держава не мала в той час ресурсів для функціонування подібних шкіл. Її діяльність тривала до 1917 р., коли з необхідності повоєнної ситуації тут заіснував сиротинець [14, 96].

Закладами, що давали повну середню освіту та право вступу до вищих навчальних закладів, були гімназії. В 1906 р. при монастирі сестер-василіянок у Львові відкривається перша на галицьких землях українська середня школа для дівчат. Вона була створена з ініціативи і при щедрій меценатській підтримці митрополита Андрея (Шептицького). Подальшими кроками сестер на шляху розбудови системи національного шкільництва стали створені ними численні навчальні заклади різних типів (початкові школи, гімназії, фахові школи, вчительські семінарії, ліцеї) у Станіславі (нині – Івано-Франківськ), Дрогобичі, Яворові. Метою цих навчальних закладів, як зазначалося у статутах, було створення відповідних передумов для різнобічного культурного розвитку молоді, підготовка її до вступу у вищі школи та до активної участі в житті держави й нації [14, 143–150].

Значну роль у процесі виховання молодого покоління відіграли також створені при монастирях сестер-василіянок так звані інститути. Інститути являли собою деякою мірою

гуртожитки, у яких, окрім дешевого утримання, учениці знаходили з боку сестер дбайливу опіку і різнобічне виховання. По можливості монастир надавав незаможним ученицям пільги щодо оплати. Така допомога могла надаватися як з власних фондів монастиря, так і з інших джерел [14, 117–120].

Хоч діяльність цих установ була спрямована в першу чергу на задоволення потреб українського населення греко-католицького віровизнання, але їхніми послугами користувалися також римо-католики, православні, протестанти та євреї. При цьому взаємні стосунки учениць були напрочуд толерантні і тактовні [10, 110].

Особливою опікою і турботою були охоплені діти-сироти. Їх повністю звільняли від плати за проживання і навчання в інституті. Так, лише у Яворівській вчительській семінарії на повному утриманні монастиря перебували 40 учениць [10, 110–111].

Довгі роки Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1918–1920 рр. в Галичині спричинили багато втрат як матеріального, так і людського та суспільно-морального характеру. І хоч Греко-католицька церква сама була у скрутному становищі через руйнування та арешти священників, але не могла не відгукнутися на біди народу: “Духовенство ... мусить покинути захристії і піти в народ, між бідних і опущених, і рятувати їх тіло і душу. Воно мусить взяти добродійну акцію в свої руки, організувати її при парохіях, заохочувати вірних до діл милосердя ... щоб спільними силами облегшити нужду, обтерти сльозу, нагодувати невинних, нещасних дітей, рятувати вдовиць і сиріт, нести поміч нездібним до праці інвалідам” [18, 12].

Воєнні незгоди спричинили розвиток інших напрямків праці сестер: опіка над пораненими, хворими та над дітьми-сиротами. Масово засновувались та передавались під опіку сестер сиротинці – вони діяли в усіх головних містах та містечках Галичини [15, 182–189].

На 1929 р. лише під патронатом сестер – служниць Непорочної Діви Марії перебували: 19 сирітських притулків, в яких утримувались 365 дітей-сиріт; 39 захоронок, до яких приходили близько 1750 дітей; дві народні школи (з правом публічності, тобто ліцензовані), де навчалися 210 дітей; три школи шиття; кожний із 67 монастирських домів опікувався хворими та убогими [16, 69]. В 1938 р. у 76 навчальних закладах Галичини 4215 дітей та молодих людей перебували під опікою сестер. Окрім того, в 15 сиротинцях мешкали 380 сиріт; дівчата отримували освіту та виховання у 4 навчальних закладах під проводом сестер [17, 3].

В серпні 1929 р. митрополит Андрей (Шептицький) подарував общині сестер милосердя св. Вікентія будинок у Львові, для заснування монастиря та організації притулку, де б дівчата, які вчилися або працювали і не мали де жити, могли отримати дешеве помешкання і харчування, а також можливість знайти хорошу роботу (заможні сім’ї звертались сюди для того, щоб найняти служницю). До кінця року тут проживало вже 20 дівчат [19, 23].

Настоятелька, яка мала педагогічну та медичну освіту, займалась вихованням дівчат, навчала їх вести господарство. У сестер була каса, де дівчата зберігали зароблені гроші, а виходячи з притулку отримували на руки всі свої заощадження. Притулок добре розвивався – в 1939 р. тут було 80 дівчат [20, 15]. Сестри також опікувались дітьми-сиротами у притулку “Пресвятої Тройці” у Станіславі [19, 32–33].

Про діяльність монахів Студійського уставу згадує відомий психолог Курт Левін, якого разом з іншими єврейськими дітьми (майже 100 дітей) врятували від гестапо митрополит Андрей та студити: “Їх постава мала могутній вплив на оточуючих. Двері їхніх монастирів були завжди відкриті до тих, хто потребував притулку чи їжі. Вони опікувались сиротами та провадили майстерні, де навчали тих молодих хлопців різноманітних ремесел. Їх вплив на українську громаду і в селах, і в маленьких містечках, і в містах постійно зростав” [21].

В сиротинці при Унівській лаврі щороку перебували близько 40 хлопців (до 1936 р. були виховані 170 юнаків), діяла семирічна загальноосвітня школа, випускники якої здавали іспити в державній школі. Здібніші потім продовжували навчання у гімназіях, а інші набували професії в монастирських майстернях, де опановували кравецтво, шевство, ковальство, лозоплетіння, столярну та слюсарну справи [22, 99–100].

Навесні 1936 р. монахи-студити монастиря святого пророка Іллі в с. Дора поблизу Яремче організували ремісничу школу. Монахи безоплатно навчали гуцульських хлопців кравецтва, шевства та столярства і тому місцеве населення радо скористалося з такої нагоди – школа була переповнена охочими [23, 14].

Займалися соціально-виховною працею і сестри Студійського уставу. Для отримання знань і професійних навичок у 1926 р. сестра-наставниця Йосифа (Вітер) відрядила здібних сестер до Львова на курси ведення дитсадків та до Познані – навчитися організації сиротинців; також сестри слухали лекції на медичні теми (з гігієни, профілактики інфекційних хвороб та надання першої допомоги). В селі Якторів вони створили притулок, де виховували 30 дітей-сиріт, працювали в дитсадку, організували гурток куховарства та рукоділля для молодих дівчат. Були захоронки та сиротинці й в інших містечках і селах. У Львові при монастирі діяв інтернат, де мешкали і виховувались хлопці та дівчата, які вчилися у Львові [24, 10–12].

Навіть під час німецької окупації в с. Якторів продовжував працювати сиротинець для 30 дітей, серед яких було декілька євреїв, що рятувались від гестапо. У 1942 р. відкрився ще один притулок для сиріт – у Львові на вул. Таборовій (Глинянський тракт), де також знайшли захист 10 єврейських дітей [24, 15].

Звільнення кріпаків у 1848 р. хоч і змінило їхній юридичний статус та збільшило громадянські права, але не лише не полегшило, а навіть на тривалий час погіршило економічне становище. Це спричинювало зневіру, деморалізацію та алкоголізацію, що набувала масштабів епідемії. До цього спонукали і землевласники, які володіли монополією на виробництво алкоголю спільно з шинкарями, обіцяючи селянам подовжити термін сплати позики або виплачуючи заробітну платню талонами, які можна було реалізувати лише в шинках. Поширенню цього суспільного лиха рішуче протистояла Греко-католицька церква, розгорнувши в 1870-х рр. кампанію проти пияцтва на селі [25, 384–386].

Ще в 1844 р. з ініціативи митрополита і кардинала Михайла (Левицького) в Галичині були засновані “Братства тверезості” – одні з найперших у світі поряд з Шотландією та Швецією. Цю ідею розвинув митрополит Йосиф (Сембратович). В 1874 р. він пише два звернення. Перше – “Про людську гідність”, де вказує, яким принизливим для людини є пияцтво, яким лихом воно є для народу, та закликає свідомих людей, а особливо священиків, протистояти йому. У другому – “Про братства тверезості” – використовуючи аргументи зі Святого Письма та наукові дані офіційно зобов’язує духовенство провести в кожному селі місії (духовні науки) проти пияцтва та ініціювати створення в парафіях “Братств тверезості” [26, 11].

Місцеві священики активно пропагували тверезий спосіб життя у проповідях. Взнявши за основу гасло “Свобода. Просвіта. Тверезість. Працьовитість. Ощадність”, вони намагались прищепити ці якості селянам [8, 95]. Діяльність церкви мала значний успіх: тисячі людей ставали членами братств і складали прилюдну присягу про утримування від вживання алкогольних напоїв; відбувалися масові зібрання громад під гаслами: “Молися, тверезися і трудися” та “Хрест переміг рабство, переможе і пияцтво”; встановлювалися символічні пам’ятні хрести з написом: “Свобода, просвѣщення, тверезѣсть, трудолюбіє, ощадность”. Все це допомогло скоротити споживання алкоголю та стало причиною занепаду алкогольного бізнесу [26, 29].

“Братства тверезості” охопили понад 75 % греко-католицьких громад Галичини та відіграли визначну роль у процесі їхньої самоорганізації, готуючи ґрунт для пізнішої діяльності товариства “Просвіта” та кооперації [8].

Антиалкогольна діяльність стала для ГКЦ одним з найбільш значущих її соціальних досягнень, врятувала галицьке селянство від цілковитого розорення та усунула головну перешкоду до його духовного, культурного та економічного розвитку [25, 402].

Неосвіченість населення, скрутне соціально-економічне становище та низький рівень медичного забезпечення спричинювали погіршення стану здоров’я, поширення різноманітних захворювань і збільшення рівня смертності. На вирішення цих проблем також були спрямовані зусилля ГКЦ [25, 271].

Священики навчали селян охайності як у веденні господарства (чистота хати, подвір’я, колодязя, господарських будівель), так і у ставленні до власного тіла.

В 1895 р. на прохання комітету фундації Костянтина Острозького сестри взяли під опіку “Дім старців” у Тернополі [15, 74–82].

В 1903 р. з ініціативи доктора Євгена Озаркевича створене Товариство “Народна лікарниця”, метою діяльності якого було надання благодійної лікарської допомоги мешканцям Львова і цілої Галичини без різниці віросповідання і народності. Першим головою його обраний отець Чапельський. Митрополит Андрей (Шептицький) став покровителем нової установи і подарував будинок із садом та своїм коштом обладнав амбулаторію відповідно до медичних вимог. Медики – українці, поляки, німці та євреї – працювали безкоштовно, надаючи одно-двогодинні консультації кілька разів на тиждень. Поляки та євреї складали майже половину її пацієнтів. Водночас це була перша українська лікарня у Галичині, на її базі розвивалася вітчизняна медицина, творилася українська медична термінологія, видавалася газета “Народне здоров’я”, здійснювалися програми із санітарної просвіти галицьких селян. Саме “Народна лікарниця” стала базою для створення першої професійної організації українських лікарів – Українського лікарського товариства [27, 154].

Ще в 1912 р. доктор Озаркевич вперше висловив ідею побудови українського шпиталю. Тогочасний директор лікарниці Тит Бурачинський так обґрунтовував цю потребу: “Шпиталь має бути для нас майстернею лікарської і наукової праці; має стати свого роду академією і давати доповнюючі курси для лікарів, має уможливити практику молодим спеціалістам; повинен сповняти обов’язок національної честі дотично лікування інвалідів УГА, воєнних сиріт; повинен виховувати суспільність так, щоб усі потреби заспокоювали у своїх; повинен стати доказом, що в нас є національна честь, що виконано те, що для народного добра постановили, що маємо державні таланти” [28, 117].

В 1920-і – 1930-і рр. одну п’яту пацієнтів становила шкільна молодь – учні як приватних, так і державних шкіл. Лікарниця була зобов’язана безоплатно лікувати інвалідів Української Галицької Армії, вдів і воєнних сиріт; до її клієнтів належали різного роду безробітні та митці й артисти театрів, яким тоді здебільшого велося матеріально дуже погано [28, 36–37].

В 1918 р. з допомогою філії Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю при “Народній лікарниці” створене “Бюро санітарно-правничих порад для матерів немовлят”, де двічі на тиждень проводились безкоштовні огляди немовлят. У березні 1919 р. після перерви, викликані війною, відновлена діяльність “Порадні матерів”. Крім систематичного огляду дітей, матері одержували юридичні поради, матеріальну допомогу харчовими продуктами та одягом. У 1926 р. митрополит Андрей подарував “Порадні” будинок, де у 1928 р. його старанням організований ще й стоматологічний кабінет [27, 155].

У 60-х рр. XIX ст. священики почали активно формувати громадську інфраструктуру,

відкриваючи по селах читальні, організовуючи товариства тверезості, кооперативи та інші добровільні об'єднання [8, 82].

В 1883 р. активний суспільний і політичний діяч священик Данило Тянячків заснував у своїй парафії в селі Закомар'я Золочівського повіту першу українську ощадно-кредитну касу під назвою "Правда" та написав окрему брошуру "Як заводити "Правди". Разом із сусідніми священиками він організував подібні каси в інших селах [30, 104].

З 1904 р. розвинулась мережа кооперативів, які займалися кредитуванням селян, постачальницько-збутовою і виробничою діяльністю. Митрополит Андрей (Шептицький), який був добре ознайомлений із засадами кооперації, закликав священиків брати участь в цьому водночас і економічному, і громадотворчому проукраїнському русі. На цей заклик відгукнулось чимало священиків, які заснували осередки кооперативних товариств у парафіях та брали активну участь у їхній діяльності. Кооперативи об'єднували сільських господарів та були керовані загальними зборами, а священики, у більшості випадків, були членами наглядової ради.

Кооперативний рух став школою, де люди вчилися бути відповідальними господарями своєї землі, дієвою та результативною формою не лише економічного самозахисту, але й самоорганізації та самоврядування громади, одним із засобів примирення інтересів та набуття досвіду співпраці. Вони допомагали вихованню свідомої особи, яка знає чого прагне.

Церква і господарчі об'єднання вели спільну діяльність у лобюванні економічних інтересів місцевого українського населення. За підтримки митрополита Шептицького товариство "Народна торгівля" створило єдину на той час україномовну торговельну школу; "Маслосоюз" та "Сільський господар" організували хліборобську школу та курси молочарства.

Таким чином, наприкінці 1930-х рр. Греко-католицька церква активно проводила добре сплановану та організовану роботу в громаді заради вирішення різноманітних соціальних проблем. Вона мала для цього цілу мережу освітніх, культурних, економічних, молодіжних та благодійних товариств, що діяли у більшості парафій. Була налагоджена широка та діяльна співпраця церкви з громадськими організаціями Галичини.

¹ Громадська думка про релігію і Церкву в Україні // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 3 (51). – С. 30–40.

² Корпоративна благодійність в Україні: Звіт про результати дослідження. – К.: Творчий центр Каунтерпарт, 2005. – 40 с.

³ Горілий А.Г. Історія соціальної роботи в Україні: Конспект лекцій. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 66 с.

⁴ Доброчинність в Україні: минуле, сучасне, майбутнє / Під ред. В. Халецького, О. Семашко, Л. Думи. – К.: Ресурсний центр розвитку громадських організацій "Гурт", 1998. – 56 с.

⁵ Попович Г.М. Інституціоналізація соціальної роботи в Україні. – Ужгород: Гражда, 2003. – 184 с.

⁶ Попович Г.М. Соціальна робота в Україні і за рубежом: Навчально-методичний посібник. – Ужгород: Гражда, 2000. – 134 с.

⁷ Лоренц У. Социальная работа в изменяющейся Европе / Пер. с англ. – К.: Асоціація психіатрів України, 1997. – 199 с.

⁸ Химка І.-П. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772–1918 // Ковчег: 36. статей з церковної історії. – № 1. – Львів, 1993. – 153 с.

⁹ Захарчишин О. Соціальні аспекти в душпастирській діяльності парохіяльного греко-католицького духовенства Галичини 1848–1900рр.: Дипломна робота / Львівська богословська академія. – 2001. – [Рукопис].

¹⁰ Мищишин І.Я. Моральне виховання української молоді в процесі співпраці Греко-Католицької Церкви і громадськості (Галичина кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Дис... канд. пед. наук. – Тернопіль, 1999. – 230 с.

¹¹ Розпорядок Митрополичого Ординаріату про захоронки й дитячі садки // Мета. – 1939. – № 19. – 2 с.

¹² Кинах Г. Переписка Духновича з василіанами. – Львів, 1937. – 30 с.

¹³ Лукань Р. Василянські монастирі в Станіславській єпархії. – Львів, 1905. – 15 с.

¹⁴ Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь-Василіянок. – Рим, 1964. – 256 с.

¹⁵ Великий А. Нарис історії Згромадження ССНДМ. – Рим, 1968. – 767 с.

- ¹⁶ Календар / Місіонер. – Жовква, 1929. – 75 с.
- ¹⁷ Славуца Д. Матірня провінція сестер служебниць Непорочної Діви Марії – провінція співстраждання Божої Матері, Галичина. – Львів: Архів сс. служебниць. – 12 с.
- ¹⁸ Шептицький А. Церква і суспільне питання. – Т. II. – Львів, 1999. – 546 с.
- ¹⁹ Вус Г. Історія східної вітки Згромадження сестер милосердя св. Вікентія у Львівській митрополії. 1926–2000 роки.: Дипломна робота. – Люблін: KUL, 2003. – [Рукопис].
- ²⁰ Побуринна Є. Приховані перлини. – Львів: Місіонер, 1998. – 42 с.
- ²¹ Lewin K.I. A Journey through illusions. – Santa Barbara: Fithian Press, 1994. – 461 p.
- ²² Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII – кінець XX ст.). – Львів: Свічадо, 1998. – 328 с.
- ²³ Приліп О., Мартинюк Т. Монахи студити на Гуцульщині: роздуми над історією одного монастиря. – Львів: Свічадо, 1998. – 71 с.
- ²⁴ Гнатів Х. Історія Святопокровського монастиря Студійського уставу на основі спогадів її учасників // Наш монастир: Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського уставу. – № 4. – Львів. – С. 10–15.
- ²⁵ Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
- ²⁶ Кирик Ю. Нотатки з історії спільнот тверезості // Духовенству про спільноти тверезості. – Львів: Карітас України, 2003. – 27 с.
- ²⁷ Опіка митрополита Андрея Шептицького над народнім здоров'ям // Медичний архів / Українське лікарське товариство Північної Америки. – № 12. – Чикаго, 1988. – 460 с.
- ²⁸ Шпиталь Народної Лічниці ім. Митрополита Шептицького: Пропам'ятна книжка з нагоди відкриття / За ред. І. Кедрина. – Львів: Діло, 1938. – 65 с.
- ²⁹ Качор А. Роля духовенства і Церкви в економічному відродженні Західної України // Збірник тисячоліття християнства в Україні 988 – 1988 / Під ред. Баран О., Герус О. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1991. – С. 102–125.
- ³⁰ Сверид З. Вартість суспільно-господарчої діяльності митрополита Андрея Шептицького у перспективі сучасності: Дипломна робота / Львівська богословська академія. – 2001. – [Рукопис].